

15578
11/263
B 15578

ÉRTEKEZÉSEK

A KOLOZSVÁRI M. KIR. FERENCZ JÓZSEF TUDOMÁNYEGYETEM
KÖZÉP- ÉS ÚJKORI TÖRTÉNELMI SZEMINÁRIUMÁBÓL

8. SZÁM.

NAGY KÁROLY TÖRTÉNETE

ÉS

HÓDÍTÁSAI

A CRONIQUE ET CONQUESTES DE CHARLEMAINE ALAPJÁN

(nem fogadlatos el.)

IRTA:

ALMÁSI ERZSÉBET

ARAD

ARADI NYOMDA-RÉSZVÉNYTÁRSASÁG KÖNYVNYOMDÁJA

21491—1912.

VB 15578

XB 146408

SZEGEDI TUDOMÁNYEGYETEM
 Közép- és Újkori Történelmi Intézetek Könyvtára

Lelt. napló: VI. sz.:

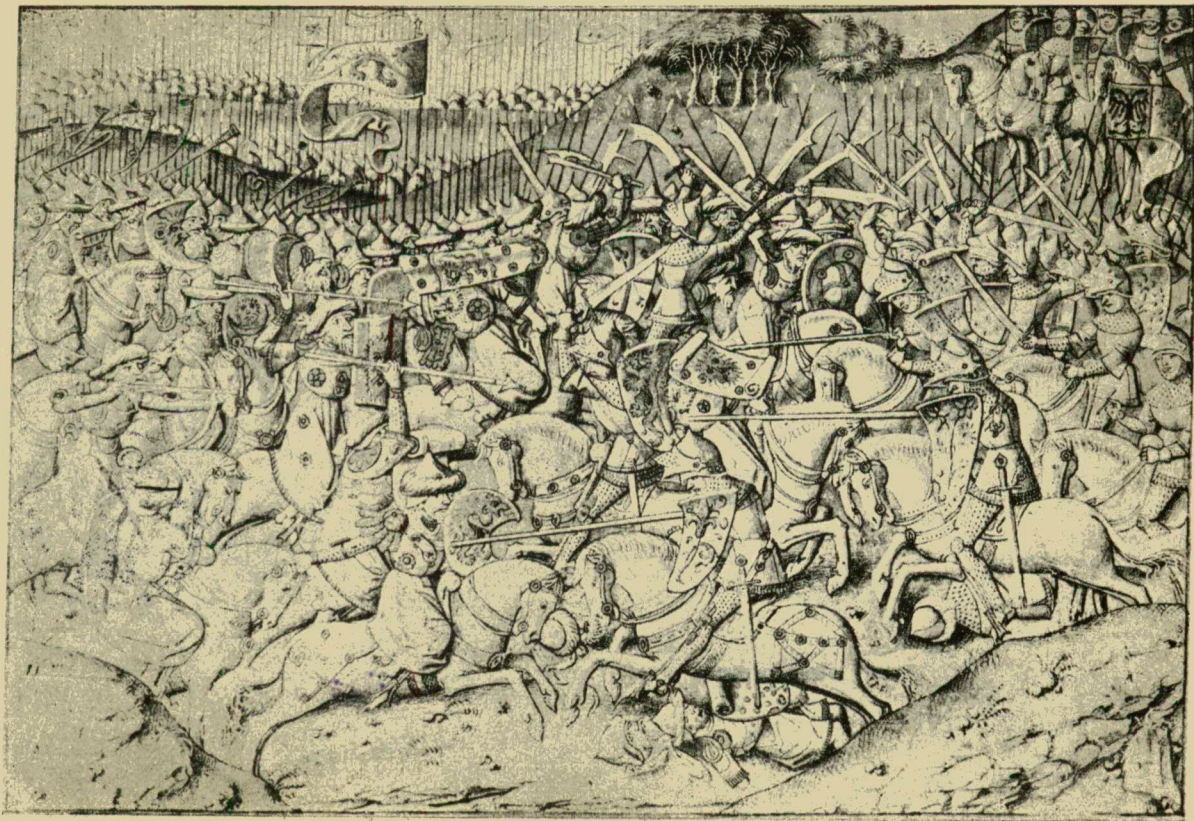
a csoport: 1068 szám.

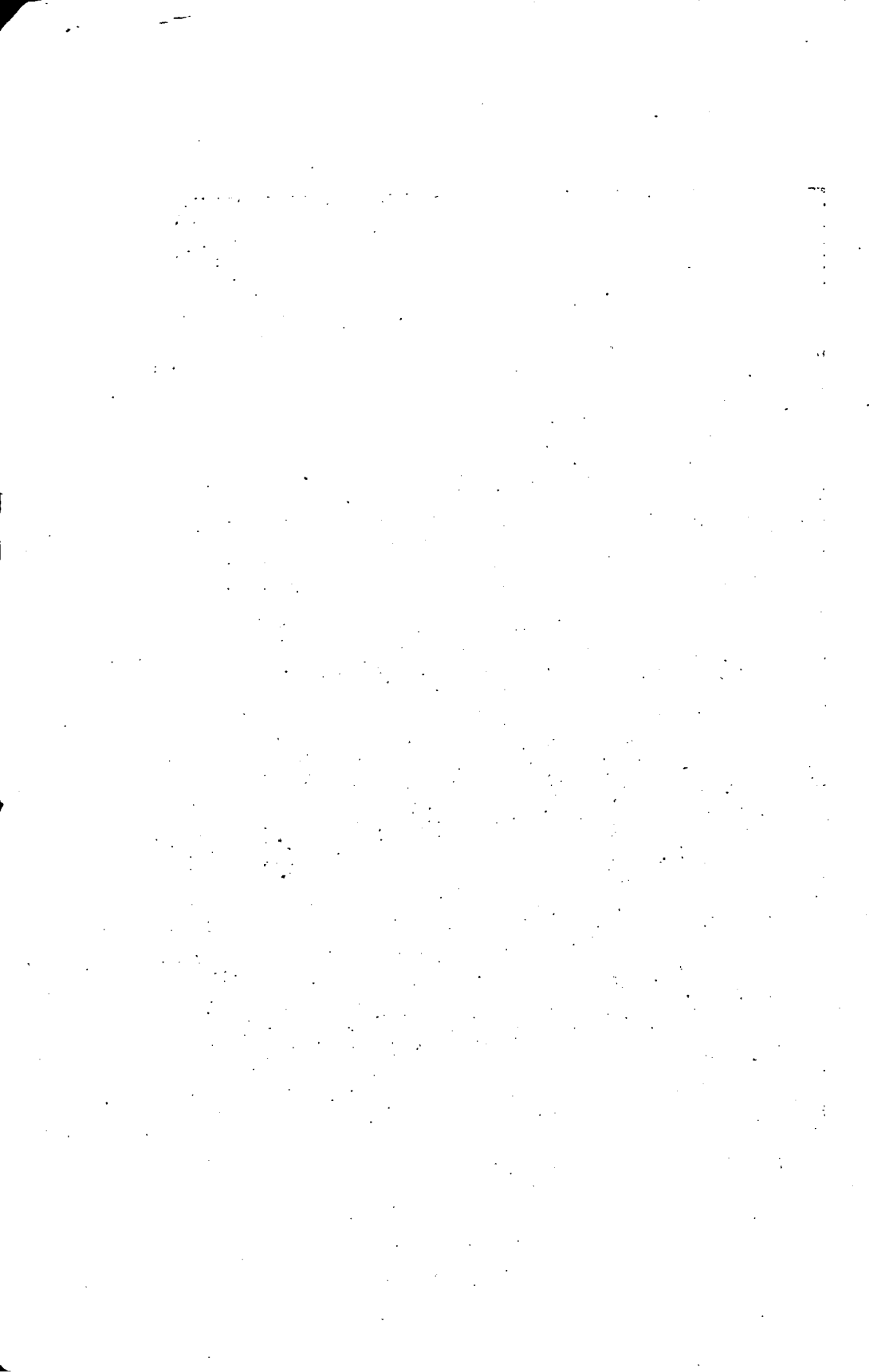
JATE Egyetemi Könyvtár

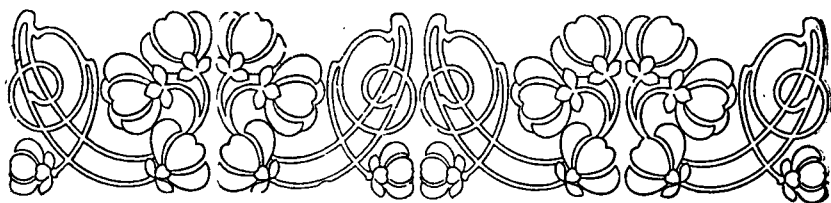
J910002987

B 15578

A roncevallesi csata.

NAGY KÁROLY TÖRTÉNETE ÉS HÓDÍTÁSAI

, A CRONIQUE ET CONQUESTES DE CHARLEMAINE ALAPJÁN.

I.

BRUXELLESBEN 1909-ben egy mű jelent meg: „*Cronique et conquestes de Charlemaine*” címmel, a Vromant és Társa cég kiadásában. Vaskos kötet, mely a történész érdeklődését azzal kelti föl, hogy százöt, a legnagyobb gondnal és aprólékossággal kidolgozott képből van összeállítva, melyek Nagy Károly történetét és hódításait szemléltetik.

A képeket a belga királyi könyvtár öre, *Van den Gheyn* rendezte el és ugyancsak ő tette lehetővé azoknak kiadását. Ezen képek útján szerzünk tudomást a burgundi könyvtár egyik legérdekesebb történeti munkájáról, melynek három kötetét illusztrálja ez a százöt miniature.

A képekhez mellékelt néhány magyarázó sorból megtudjuk, hogy hol, mikor, kinek a megbízására, ki készítette azokat.

Maga a történeti munka, melyet ez a százöt miniature illusztrál, igen részletesen magában foglalhatja mindazt a szépet és nagyot, amit a történelem, de különösen a francia nemzeti büszkeség a „nagy” császár érdeméül tud be. Ez a *Chronique et conquestes de Charlemaine* Jó Fülöp tulajdona volt. A szöveg megalkotásában részt vett *David Aubert* is, aki munkáját először *Crequi marquis*nak ajánlotta föl. A marquis pedig Jó Fülöpnek ajándékozta s így került a burgundi könyvtárba. A munka második kötetének második lapján olvasható: „Ez a könyv Jó Fülöpé.” Az első számú kép azonban arra mutat, mintha egyenesen Jó Fülöp számára készült volna a mű, mert azt a jelenetet ábrázolja, midőn a szerző térden állva ajánlja művét Jó Fülöpnek. Ezenkívül *Dehaisnes*, a nyugati

tartomány régiségbúvárja, egy okiratot talált, melyben Jó Fülöp elrendeli, hogy negyven aranyat fizessenek Jean le *Tavernier*nek, bizonyos fehér és fekete történetek megírásáért, melyeket rendeltére a Nagy Károlyról szóló könyv első kötetébe írt.

A képekhez mellékelt rövid könyvismertetésből megtudjuk azt is, hogy a képek rajzolója a maga idejében mester volt, aki Jó Fülöp rendelésére nem egyszer készített bőkezű Maecenásának képeket. *Jean le Tavernier* a művész, aki Audenardban lakott, s akit a belga királyi könyvtárban őrzött *Chronique et conquestes de Charlemaine* című történeti munka összeállítója és szerkesztője bízott meg azzal, hogy a műhöz illusztrációkat készítsen. A történeti mű, mely a belga királyi könyvtár kéziratárában van, három kötetből áll, összesen ezer és huszonnyolc oldalon.

A második kötet utolsó oldalára írott néhány sor a mű megteremtőjéről ad felvilágosítást. Így tudjuk meg, hogy Dávid *Aubert*, ki a burgundi könyvtár egyik írója és Jó Fülöp könyvtárából sok kéziratot másolt, megbízást kapott Crequi marquistól, hogy a francia krónikákat áttanulmányozva, másolja le azokat a részeket, amelyek Nagy Károly uralkodásának nevezetesebb mozzanatairól és hódításairól szólnak. David *Aubert* ügylátszik nemcsak másolt, hanem maga is hozzájárult a mű szerkesztéséhez, mert erre vonatkozólag ő maga is tesz néhány megjegyzést a munka második kötetének végén, ilyenformán:

„Tudva, hogy ő mindennek felett szereti a könyveket és a krónikákat tanulmányozni, mivel sok új dolgot tettem egyes helyek elejébe és minthogy bőven van leírva a történelem virágzó pontja és a háborúk hátra szorúltak, ezért ismerni kell a nemes és győzedelmes Károly hercegnek, ennek a derék, bátor, kiváló harcosnak dolgait, aki méltó hogy koronát viseljen azok között, akik előtte és utána uralkodnak a földön.”

David *Aubert*nek ezen néhány szavában körülbelül benne is van Jean le *Tavernier* fölfogása. Az ő képeinek főalakja a diadalmas Nagy Károly, aki seregében messze kimagaslik vitézei közül. A lovagok eszményképe a hatalmas fejedelem, aki előtt a távol országok követsége térdet hajt; Isten különös választottja.

A képek maguk művészettörténeti értékűek, s úgy látszik, hogy a szöveghez a rajzoló a legnagyobb hűséggel igyekezett alkal-

anazkodni. Erre mutat, hogy a legnagyobb részletességgel vannak az egyes képek kidolgozva.

A miniatureök után indulva, inkább Nagy Károly hódításainak történetét képzeljük el, mint *Nagy Károly* hódításait és azoknak történetét. Természetesen a miniatureöket nem szabad a mai kor szemüvegén át megbirálnunk. Korának diszére válnak Jean le *Tavernier* képei, s nagyon jellemzik a festő történelmi fölfogását, mely egyszersmind korának fölfogása.

Látjuk, hogyan képzelte a nagy császár történetének eseményeit *Jó Fülöp* művésze, ki képeit kétséggkívül a mű olvasása után, annak alapján készítette 1456-ban.

Ha a képek alapján ítéljük meg a krónika szövegét, akkor bátran mondhatjuk, hogy a mű összeállítója olyan történelmi forrásokból merített, amelyeknek partjain a költészet legszínesebb virágai nyitottak. *Nagy Károly* alakja azonban így él az utódok szívében, s így is kell hogy éljen. Szent és sérthetetlen az a nimbusz, melyet a nemzet szeretete fon dicsőséges uralkodója alakja köré. Hiába cáfolgatják a krónikák feljegyzéseit, a mondák világát hitetlen lelkek, az ének száll s a kobzosok egyszerű húrjaiból fakadt lágy hangokat az idő szárnyaira veszi, szerte hordja, s betölti vele a világot.

„Száll az ének...” Az emberek szívében viszhangra talál, s megerősödve, kiszínesedve száll tovább, nemzedékek, népek ajakán. Babért fon a hős homloka köré, s az egykor rettegett hódító, feje fölött a költészet aranyos sugaraiból szőtt szelid glóriával áll az utókor előtt. Legnagyobb költő a nemzeti büszkeség. Dehogyan engedne el csak egyet is, a regék, mondák, a csacska krónikások feljegyzései közül, melyekkel szerelme tárgyát eszményivé teheti. Féltekenyen őrzi a hitlenség kutató kritikájától. Az idő vén fájának elsárgult levelei ezekkel vannak tele írva: Az évszázados öreg foliánsok betűiből életre kél a nagy császár alakja. Még fenségebb a csaták forgatagában, amint fejjel kimagaslik vitézei közül. Majd másképp mutatja a csaták rettenthetetlen hősét, amint nyugodt méltósággal ül tudósai között, hol bölcseségével vívja ki magának az első helyet.

A történelemnek ilyen ragyogó alakját ismerjük meg Nagy Károlyban a *Chronique et conquestes de Charlemaine* alapján.

Mi a mű címe alatt természetesen azt a százöt miniaturret értjük, melyek a krónikát díszítik.* Látszik, hogy a képek mestere munkája közben a mondák világában élt. A krónikások feljegyzéseiben nagyon sok mondát találunk melynek Nagy Károly nevéhez úgy hozzá nőttek, mint nálunk, a mi Árpádházi királyainknak nevéhez.

Álljunk meg mi is *Nagy Károly* alakja előtt úgy, amint Jean le Tavernier lerajzolta, s próbáljunk mi is úgy belehelyezkedni Nagy Károly történetébe, hogy olyannak lássuk a császárt, amilyennek *Tavernier* képzelte.

II.

Károly Pipinnek és Bertának a fia volt. Nem tudjuk hol született, hogyan nevelkedett. Nagy Károly egykorú életirója, *Einhard*, is azt mondja, „hogy sem születéséről, sem csecsemő-, sőt gyermekkoráról sem jegyeztek fel semmit, még csak a szájhagyomány sem őrzött meg erről valami emléket“. Annál több adatot találunk uralkodása éveiről. A *Cronique et conquestes de Charlemaine* miniatürejei egy-egy eseményt színeznék ki, s ha a százöt kép a szövegnek hű szemléltetője, úgy Nagy Károly történetének ez a feldolgozása a monda szálaival van át- meg átszöve.

Károly atyjának, Pipinnek halála után egy ideig öccsével, Karlomannal közösen uralkodott. Két évi együttes uralkodás után Karlomann meghalt és az összes frankok közakarattal Károlyt választották királyukká.

Birodalmának hatalmát Károly azután mint hadvezér alapította meg, s mint bölcs kormányzó és törvényhozó tette életre-képesse és szilárdná. Állameszméje a nyugati kereszténység vallási és politikai egyesítése volt, s mindig ezt a célt tartva szemé előtt, valódi világbirodalmat épített föl. Államalkotó erejét nem arra használta, hogy népén zsarnoki hatalmat gyakoroljon; hiszen nemzete bálványozó szeretete olyan nimbuszsal veszi körül alakját,

* Magát a szöveget azért nem használhattam fel, mert azt, mint kéziratot, csak a bruxellesi kir. könyvtár kézirattárában lehet tanulmányozni. Ez pedig nagyon sok nehézséggel jár.

mint mi magyarok Szent Lászlót. Mint ember, a nemeslelkűség eszményképe áll nemcsak *Einhart* szeme előtt, akit a személyes hála és szeretet fűztek Nagy Károlyhoz, hanem Jean le *Tavernier* krónikásai előtt is. Ezt a mű második kötetének a végén David *Aubert* megjegyzése bizonyítja, mely szerint a nemes és győzedelmes Károly herceg „méltó arra, hogy koronát viseljen azok között, akik előtte és utána uralkodnak a földön.” Jean le *Tavernier* képei szintén ennek a szövegnek megfelelően állítják elének Nagy Károly alakját, s végig vezetik a szemlélőt a hódító császár diadalmas csatáin. A képek jellege szerint követjük mi is Károly császár történetét és hódításait.

III.

Károlyt egész uralkodásán keresztül az a törekvés vezeti dicsőségről-dicsőségre, hogy alattvalói mindnyájan a keresztény vallásban egyesüljenek. Ezen cél tudatában egész uralkodása folyamán elül áll egyházpolitikája, mely uralkodásának minden mozzanatában megnyilatkozik. Birodalmát hatalmassá, nagygyá akarta tenni s nagyon is tudta, hogy a szentszéknek, az ő keresztény államának szüksége van arra, hogy a szentszék benne lássa legerősebb támaszát; Károlynak pedig szüksége van arra, hogy intézkedéseit a pápai tekintély szentesítse. Ez akkor tünt ki legfényesebben, midőn a 800. év karácsonyán *III. Leo* pápa a Szent-Péter templomban ünnepélyesen fejére tette a császári koronát (Cr. d. Ch. 9. min.) Így egyeztetve össze egyházi és világi politikáját, *hódításai és harcai* szintén a kereszt jelében folytak. A krónikások Károly császárra, mint Isten különös választottja győzi le egymásután a pogány szászokat és a szaracénokat. Őt és katonáit, miként utóbb Szent Lászlót, Isten segítette, amidőn serege a szomjúságtól már-már elepedt. A pogány ellenség diadalát a keresztényeken angyalok közbelépése akadályozza meg, midőn a szászok Sigiburgot ostromolták, (Cr. d. Ch. 7. min.) Ha a császár veszélyben forog, s árulók környezik: ott terem és megmenti hű lovagja *Roland*, a mondák dicsőített hőse. Isten szeme rajta van akkor is, midőn a fáradtságtól kimerülten álmra hajtja fejét.

Károly császár első nagyobb háborúja a szentszék érdekében folyt. Uralkodása legelején *III. István* pápa fordult az akkor még közösen uralkodó frank királyi testvérekhez, hogy segítséget kérjen tőlük a langobardok ellen.

Ugyanis *Desiderius* langobard király nem akarta *III. István* pápának kiadni az exarchatus néhány határszéli városát, mire a pápa a frank királyi testvérekhez fordult segítségért. Annál inkább várhatta innen a leghathatósabb támaszt, mert hiszen Károly elődjei, *Martell Károly* és *Pipin* is többször segítették a szentszékét ogaihoz a langobardokkal szemben; azonkívül *Pipin* és utódjai hálával tartoztak a pápának, mivel *Pipin* királysága épen az egyház elismerése következtében nyert jogszerűséget. Erre figyelmezteti *III. István* pápa a frank királyi testvéreket abban a leveleiben, melyet a 769 vagy a 770 évben írt nekik:

„...Együttal azt is írtátok nekünk — úgymond — hogy ti minden hatalmatokkal, minden időben megfogjátok védeni Szent Péter jogait azon ígéret szerint, melyet megboldogult atyátok az apostolok fejedelmeinek tett. Mi most kérünk titeket az utolsó ítélet napjára és Szent Péter maga figyelmeztet általunk, hogy a szentegyházat haladéktalanul segítsétek jogaihoz. Ha valaki azt mondaná nektek, hogy a langobardok Szent Péter iránti kötelességeiket teljesítették, ne higgyeték neki.“ *

A pápának ez a felszólítása nem járt kellő sikerrel, mert csak Karlomann volt hajlandó megadni a kért segítséget. *Károly* király akkor még a langobard király pártján volt, s a pápa heves ellenzésének, sőt kitagadással való fenyegetésének dacára is feleségül vette a langobard király leányát, *Desideratát*, akit azonban nemsokára elűzött. Közben meghalt Karlomann is, mire *Desiderata*, meg Karlomann király özvegye gyermekeivel a langobard királyi udvarban kerestek menedéket. *Desiderius* szívesen látta őket, mert alkalmat adott arra, hogy a frankok között egyenetlenséget támaszson, s ennek következtében itáliai befolyásukat megtörje. Igyekezett rávenni *Adorján* pápát, hogy Karlomann fiait frank királyoknak kénje fel. De a pápa ezt nem volt hajlandó megtenni, mire *Desiderius* Rómát ostrommal fenyegette. *Adorján* pápa Károly király-

* Otto Abel: Aus den Briefen der Päpste.

6. min.

Eresburg ostroma.

tól kért segítséget, aki haladéktalanul útnak indult és 774-ben seregei bevették Páviát. Desideriusnak menekülnie kellett. (Cr. d. Ch. 4. min.) Károly király Langobardia területét birodalmához csatolta. Eleinte szelid bánásmóddal igyekezett a langobardokat megnyerni, de mikor Desiderius fiát, *Adalgist* akarták a langobard trónra ültetni, megszüntette a langobard állam függetlenségét s fiát, Pipint tette a leigázott ország fejévé. Desiderius királyt örökre száműzte, fiát, Adalgist, pedig kikergette Olaszországból.

IV.

A langobárd harcokkal egyidőben folyt a *szász háború*, melynek annyi véres jelenete van megörökítve Jean le *Tavernier* képein. Olyan ellensége volt a hatalomra törő frank királynak a szász nemzet, amely ősei bátorságát és műveletlenségét is megőrizte, hogy nemcsak politikai, hanem vallási szabadságának elnyomóit is látta a frankokban. Károly szent kötelességének tartotta a szászok megterítését és papok, hittérítők kíséretében indult ellenük a 772. évben. A majdnem harminchárom évig tartó háborúban Károly teljesen megtörte a szászokat. A megszakításokkal folyt háborúnak fáradhatatlan szítója *Widukind* szász herceg volt. Károly első hadjárata alkalmával, melyet a szászok ellen viselt, lerontotta *Eresburg* várát, a szászok egyik főerősségét. (Cr. d. Ch. 6. min.) Ledöntötte a szászok szent oszlopát, az *Irmínsult*, bálványaikat pedig elégette (Cr. d. Ch. 10. min.) A szászok nem bírva ellenállni Károly seregeinek, megígérték, hogy nem fogják akadályozni a kereszténység terjesztését s hűséget esküdtek Károlynak. Alig vonult el a frank sereg, hogy a langobardokat megfenyítse, a szászok fellázadtak, a hittérítőket leölték s a templomokat elégették. Károly borzasztó kegyetlenséggel fojtotta el a lázadást, mire a *paderborni* birodalmi gyűlésen a szász nagyok bemutatták hódolatukat, 777-ben pedig a nép tömegesen keresztelkedett meg. Csak a lázadás szervezője, *Widukind* westfáliai herceg nem hódolt meg, hanem sógorához, *Gottfried* dán királyhoz menekült. Károly ekkor nem törődhetett tovább a szászokkal, mert a szláv szorboknak egy törzse ellen kel-

lett fordulnia. De alig indította meg seregeit, *Widukind* újra megjelent a szászok között és ismét megkezdődött a keresztény papok öldöklése s az imént épített templomok lerombolása. A szász csapatok Károly visszatérő seregét is tönkretették. A frank király haragja ekkor nem ismert határt. Ő maga állott serege élére és kíméletlenül pusztította a szász földet. *Widukind* megint elmene-kült bosszuja elől, ő pedig haragjában ötödfélezer szászt kivégeztetett Verdennél.

Látnia kellett azonban, hogy így még sem éri el célját. A szászok a legnagyobb lelkesedéssel küzdöttek tovább, amikor *Widukind* újra megjelent közöttük, s egyesült erővel harcoltak a frankok ellen. Károly *Widukind*-et a Hasa folyó mellett, Osnabrück közelében tönkretette, de a vezér igazán csak akkor hódolt meg, midőn Károly biztosította, hogy nemzetének a kereszténység épen olyan védője lehet, mint amilyen a pogányság volt. A szászok elismerték, hogy a keresztények istene nagyobb, mint az ősgermánoké; de Károly csak halála előtt néhány nappal érthette meg, hogy a szászok felhagytak küzdelmeikkel. Ugy látszik, igen élénken foglalkoztatta festőnk képzeletét a krónikának az a feljegyzése, mely a szász háborúk egy csodás jelenetét örökítette meg. (Cr. d. Ch. 7. sz. min.)

Einhard is följegyezte évkönyvei egyik fejezetében, a 776. évről a következőképen: * „Midőn a szászok Sigiburgot ostromolták és az ottani őrséget nem tudták szóval rászedni, mint ahogyan azt Eresburghban tettek velök, felfegyverkeztek és mindenféle erőszakos támadással akarták a várost elfoglalni; de Isten akarata következtében a hajítólövegek, amelyeket készítettek, több kárt okoztak bennök, mint magában a várban. Midőn látták, hogy így nem boldogulnak, rőzsékötegekkel fegyverkeztek fel, hogy a várat rohammal vegyék be. De Isten legyőzte erejüket és midőn egy napon megakarták kezdeni a harcot a keresztények ellen, a várban levő templom felett a külsők és a belsők szemeláttára, akik közül sokan még ma is élnek, isteni dicsfény jelent meg. Amint ezek mesélik, két pajzs alakjában piros lángokat láttak mozogni a templom felett. A pogányokat ennek láttára nagy zavar és félelem fogta el. Táboruk

* Otto Abel: Einhards Jahrbücher.

felé kezdtek menekülni s a tömeg a nagy ijedségben összekavarodva, egymást ölte. Mentül jobban elfogta a pogányokat a félelem, annál bátrabbak lettek a keresztények és dicsérték a mindenható Istent, aki szolgáljaival oly kegyesen éreztette hatalmát“.

Itt emlitem meg még azt a másik hagyományt is, melyet szintén *Einhard* jegyzett fel. Még pedig azért tartom említésre méltónak, mert egyik nemzeti mondánkra emlékeztet, mely Szent László királyunk nevéhez fűződik. Einhard így adja elő:

„István római pápát Adorján követte a pápai széken; Károly pedig elhatározta a rheimsi birodalmi gyűlésen, hogy a szászokat megtámadja. Ellenük vonúlt, tüzzel-vassal pusztított mindent és elfoglalta Eresburg várát, szétrombolta a szászok bálványképét, az Irminsult. Míg az ostrom folyt, a száraz időjárás következtében kiszáradt a vidék minden patakja és forrása, úgy, hogy sehonnan sem lehetett vizet keríteni. Midőn a sereg már alig tudta a szomjuságot elviselni, a monda szerint egyszer, délutáni pihenéskor, a táborhoz közel eső hegyből, olyan vízmennyiség tört elő, mely az egész sereg számára elég volt.*

V.

A szász hadjárat éveiben, 777-ben, a paderborni birodalmi gyűlésen megjelent Károly király előtt *Ibn al Arabi*, hogy felajánlja hódolatát s azokat a városokat, melyeket a szaracénok fejedelme, *Abdel Rhaman* reá bízott. Abdel Rhamannak, amikor megalapította Spanyolországban a cordovai kalifaságot, az arab uralom alatt álló városok kormányzói nem mind hódoltak meg s Ibn al Arabi éppen a cordovai kalifa ellen kérte a frank segítséget. Károly király a 778. év elején meg is indította seregeit Spanyolországba. Krónikánk nagyon részletesen foglalkozik Nagy Károlynak az arabok ellen viselt háborújával. Ezt megmagyarázza az a körülmény, hogy itt találkozunk *Roland* alakjával, aki a nemzeti mondák delgelgetett hőse, a lovagok eszménye; tehát a krónikusnak is kedves alakja.

* Lásd Otto Abel: Einhard's Jahrbücher.

Krónikáirónk képzelete élénken kiszínezte mindazon eseményeket, melyeket a hagyomány *Roland* névével kapcsolatban őrzött meg. Isten adta őt Nagy Károlynak, aki a keresztény hit védelmére fogott ez alkalommal is fegyvert.

A hagyomány szerint Nagy Károly megtudja, hogy Spanyolországban még mindig a bálványokat imádják. Szívét ez a hír nagy fájdalommal tölti el. Isten elküldi hozzá egyik angyalát és megparancsolja neki, hogy a pogányokat a Megváltó hitére térítse. Meg is indítja seregeit és vele megy Roland lovag is, Károly nővérének, Bérthának a fia. A császár Pampelonát, Navarra fővárosát megostromolja és beveszi. (*Cr. d. Ch. 69., 70., 71. min.*) A szaracénok békét kérnek s kezeseket ajánlanak annak biztosítására, hogy fejedelmük a következő évben Aachenbe megy meghódolni és megkeresztelkedni. Roland keresztül lát a csselfogáson, melynek egyedüli célja, hogy visszavonulásra bírja a győzelmes császárt. Ezen összevész mostohaapjával, *Ganelonnal* s halálos bosszúra ingerli maga ellen. Ganelon elvállalja, hogy ő viszi meg a császár üzenetét a szaracénoknak, de küldetését arra használja, hogy áruló szövetséget sző a mórokkal. (*Cr. d. Ch. 74. min.*) Tudatta velük, hogy mikor Nagy Károly elvonult, bizvást megtámadhatják az utóhadat, melynek épen *Roland* a vezére. Károly azzal vált el Rolandtól, hogy ha veszélybe esnek, fűjja meg *Olifant* nevű kürtjét s ő segítségére siet. A roncevallesi völgyben a szaracénok megtámadják Rolandot. (*Cr. d. Ch. 75., 76. min.*)* Vitézül harcol és csak a végső esetben fűjja meg kürtjét, (*Cr. d. Ch. 77. min.*), midőn már látja, hogy kedves kardja, a Durandal, nem védelmezheti meg.

Károly későn érkezik Roland segítségére; a hős meghal, (*Cr. d. Ch. 79. min.*), mire Károly visszafordul, hogy Rolandját megboszulja. Legyőzi a szaracénokat (*Cr. d. Ch. 83., 85. min.*); azután az áruló Ganelont elfogatja és testét négy lóval szétszakítatja. (*Cr. d. Ch. 83., 85. min.*)

Károly királyra nézve a háború annyiban sikerrel végződött, hogy Abdel Rhaman átengedte neki Cataloniát s ebből lett a spanyol örgrófság, melynek fővárosa Barcelona.

* A 76-ik miniature a címlap utáni lapon van.

VI.

Krónikásunk (11. és 12. számú miniaturejein) magyarokat (Hongrois) is említ. Ezek az avarok, kik hatalmas gyűrűalakú sáncaiknak védelme alatt nyugodtan élhettek s annyi kincset halmoztak fel azokban, hogy Károlynak avar hadjárata után az ezüst értéke harmadrészre csökkent. Az avar hadjáratot Károly királynak *Tasziló* bajor herceggel folytatott küzdelme vezette be. *Tasziló* a szász háború alatt lázadt fel Nagy Károly ellen, de Károly leverte és csak nagyon szigorú feltételek mellett adta vissza neki a hercegségét hűbérül.

Tasziló felesége *Liutberga*, Desiderius langobard király leánya, rávette urát, hogy szövetségessé Károly ellen az avarokkal. A császárnak ez csakhamar tudomására jutott s a 788-iki ingelheimi birodalmi gyűlésen halálra ítélte *Taszilót*. De nem végeztette ki, hanem feleségével és gyermekeivel együtt kolostorba záratta.

Az avarok, a meghíúsult bajor szövetség után még 788-ban betörték a frank birodalomba. Károly nagy erővel és előkészülettel támadta meg őket Bécs közeleiben; de az avarok szokatlan védelmi rendszere, hatalmas gyűrűsáncai először meghíúsították Károly császár győzelmét Pannónia északi részén. Délkelet felől támadván meg egy másik sáncukat, ezt bevette. Azonkívül az Itália felől Pannoniába nyomuló frank sereg is győztesen haladt előre, úgy, hogy a hadjárat az avarok dunántúli birtokainak elfoglalásával végződött. Az avarokkal folytatott küzdelem majdnem nyolc évig tartott. Vezetői Károly császár fia, *Pipin* és a tartományi grófok voltak. *Einhart* azt mondja, hogy Károlynak a szászhadjárat után ez a legnagyobb háborúja. Elpusztult a „hunoknak“ egész nemessége, megsemmisült minden dicsőségük. Az avarok óriási mennyiségű kincsei a frank birodalomba kerültek, s az avar állam megszűnt. *Tudun*, az avarok legyőzött kánja, elkísérte Achenbe a győztes *Pipint*, hűséget esküdött Károly császárnak s birodalma legelőkelőbb embereivel együtt felvette a keresztiséget. Károly a régi Pannoniát birodalmához csatolta s két bánságot alakított belőle: a keletit és délit.

VII.

A miniatureök között olyanokkal is találkozunk, melyeken *Godolfred* vagy *Godofrid* (Geoffray) dán királyról és *Ogierről* van

említés téve. Károly 808-ban indított háborút a dánok ellen, kiknek királya, Godofrid, az egész Germánián szeretett volna uralkodni. Mielőtt azonban a háború kitört volna, Godofrid meghalt.

Ogier nevét a hagyomány őrizte meg. A monda szerint Godofrid dán király tuszúl adta fiát *Ogiert* Nagy Károly udvarába. (Cr. d. Ch. 19. min.) Idővel, második házassága alatt, apja megfélemedzik *Ogierről* s Károly követivel rosszul bánik. Emiatt *Ogiert* halálra ítélik. De a császár épen Olaszországban harcolván, (Cr. d. Ch. 21 min.) magával viszi s az ifjú ott annyira kitűnik, hogy a császár zászlótartója lesz. Később a császár egyik fia játék közben agyonüti *Ogier* fiát. A megsértett apa elégtételt kérven, oly sértően lép fel, hogy ezért száműzik. Sok hadi és egyéb kaland után menekülés közben egy erdőben elalszik s úgy találja *Turpin*, a császár híve, a rheinsi püspök. Megkötözi és foglyúl viszi Párisba. A császár mindjárt le akarja nyakaztatni, de *Turpin* magának kéri őt foglyúl. A császár átengedi oly föltétel alatt, hogy napjában csak egy darab húst, egy darab kenyeret és, egy pohár bort adjon neki, mert arra számított, hogy *Ogier* így éhen fog veszni. *Turpin* azonban óriási adagokban adja neki az enni-inni valót.

Ezalatt a szaracénok között elterjedvén *Ogier* halálának a hire, bátran fölkelnek a császár ellen, mivel legjobb szaracénverő vezére nincs többé. A nép és hadsereg az elveszett *Ogier* után jajong, ki egymaga segíthetne, ha még életben volna. *Turpin* ekkor jelenti a Károlynak, hogy *Ogier* még él. Károly tehát kéri *Ogiert*, hogy segítsen. De ez a császár fiát kívánja halálra, engesztelésül saját fiáért. Károlyban küzd az apa és a császár, de a fejedelem győz és fiát áldozatul adja. *Ogier* már kirántja kardját, hogy lecsapja a királyfi fejét, de ekkor egy angyal megkapja kezét. *Ogier* lecsillapul, harcra száll s legyőzi a szaracénokat.

Valószínűleg többféle változatban volt elterjedve a monda, mert ebben az alakjában nem egészen egyezik a miniatureök *Ogierről* szóló sorozatával. (Cr. d. Ch. 23., 24., 25., 26., 27. min.)

VIII.

Nagy Károlynak sokat kellett küzdenie hatalomra vágyó *hűbéreseivel*. Ezek közé tartozott *Hajmon* vagy *Aymon*, Montauban

grófja, akinek Nagy Károly ellen való harcait a monda meg is örízte. Krónikáirónk a mondát szintén fölhasználta s így öltöttek alakot képein a küzdelem szereplői. (Cr. d. Ch. 57., 58. min.) Hajmon vagy Aymon és négy fia. A monda szerint Nagy Károly agyonütött egy dordognei grófot. A fiatalabbik Hajmon háborút folytat a császár ellen, békére kényszeríti és nővérét *Aját* nyeri tőle feleségül, aki egyszerre négy fiat szül neki. Férje elől Aja elrejtí a fiúkat, mert *Hajmon* ézalatt újra sértv: érezvén magát, megesküdött, hogy Károlynak valamennyi rokonságán bosszút áll. A fiúk erdőben, barlangokban rejtőzködve fölserdülnek. Apjuk később panaszkodván, hogy Isten miért nem adott nekik fiúkat, felesége eléje vezeti a négy szép fiút. A fiúk Nagy Károly udvarába kerülnek, hol *Lajos* királyfinak játszótársai lesznek. Először legyőzik őt ködobásban, azután a legidősebb Hajmon fiút, Alárdot sakkjátéokra hívja ki. Életre-halálra megy a harc. Alárd győz, de a felbőszült királyfi véresre veri a nyerőt. Ezért a legfiatalabb Hajmon fiú, *Raynald*, levágja a királyfi fejét. Mind a négyüknek menekülniök kell. Erős és hű csatalovuk, a Bayard, kiviszi őket a veszedelemből. Nagy Károly megparancsolja Hajmonnak, hogy tagadja meg saját fiait, sőt segítsen őket üldözni. Hajmon a kötelességek nehéz túsája után ezt meg is teszi. *Aja*, a fiúk anyja, még inkább kétségbeesik, hogy fiait újból el kell veszítenie. A négy fiú, hogy anyjától búcsút vehessen, zarándoknak öltözve jő a kastélyba. Midőn ott elalszanak, az anyai szeretet lesz árulójuk. Egy kém ugyanis meglátja, midőn Aja nagy szeretettel csókolgatja őket, miről felismeri a fiúkat s felszólítja Hajmont, hogy fogja el őket, amint esküvel fogadta. Ő meg is tenné, de a fiai őt fogják el s kötözve küldik Károlyhoz. Most a császár maga jő elfogni a fiúkat.

El is fogja a három idősebbet. Azonban *Raynald* kiszabadítja őket, sőt még a császárt is hatalmába ejti. De nem áll bosszút, hanem térdre esik előtte és békéért könyörög. Ezt a császár csak akkor adja meg, mikor várukat bevette s ismét ők vannak az ő hatalmában. A béke feltételeül csak azt kívánja, hogy lovukat, a Bayardot adják neki. Mikor odaadják, Károly malomkövet köttet a ló nyakára és vízbe dobátja; de a ló a malomkövet szétértőri és elmenekül. A császár követeli *Raynald*tól, hogy a megszökött paripát újra fogja be. Ez meg is teszi, de vesztére; mert

a hű ló, mikor gazdája újra a nyakába köti a malomkövet s a vízbe hajtja, mielőtt végkép elmerülne, oly fájdalmas, szemrehányó tekintetet vet gazdájára, hogy nem feledheti el soha többé. Mint remete, az erdőbe vonul vezekelni, majd Jeruzsálembe zarándokol, aztán mint napszámos hord követ a kölni templomhoz.

IX.

A krónika, melyhez Jean le *Tavernier* a képeket rajzolta, magában foglalhatja a Nagy Károly harcairól szóló összes mondatokat. Hasonlít tehát a császárok krónikájához, mely mondatakból van összeállítva. A miniatureök közül mindegyikhez a megfelelő mondat nem volt alkalomam megszerezni. Így azt sem, amely Nagy Károly jeruzsálemi harcairól francia feldolgozásban szól.

Az egész krónika mondatakon alapszik; ezt az is mutatja, hogy olyan fontos mozzanatok, amilyen például Nagy Károly *császárrá koronázása*, alig vesz figyelembe. Nem is értesülünk róla, csupán egyetlen kép útján, melynek a festő nem is tulajdonít nagyobb fontosságot s csak úgy emlékezik meg róla, mint egy jelenetről. Nem szemlélteti azt a nagy jelentőségű viszonyt sem, a mely Nagy Károly és a római szentszék között fennállott. Pedig Nagy Károly egész uralkodásának folyamán keresztül húzódik ez a jelentőséges viszony.

Nagy Károly politikai vezéreszméje, hogy Európa németjeit egy államban és egy vallásban egyesítse, magával hozta azt az óhaját, hogy ennek a keresztény világbirodalomnak megkoronázott császára legyen. Midőn először védte meg a pápai hatalom tekintélyét a langobardok ellen, nemcsak a szentszék, hanem a saját érdekeinek is ápólója, gyámolítója lett. Valahányszor a szentszéknek segítőre volt szüksége, Nagy Károlyhoz fordult védelemért. II. István és Adorján pápák levelei* eléggé tanúsítják azt a barátságos, benső viszonyt, mely a szentszék és a frank király között fennállott. Károly király már célja befejezéséhez közeledett, midőn a görög császári trón örököse, *Iren* császárnő, meghíusí-

* L. Ottó Abel: Aus den Briefen der Päpsten.

totta a frank király azon törekvését, hogy birodalmát a bizánci császársággal egyesítse. Nagy Károly és a császárnő között bekövetkezett szakadás, majd a bizánci császárság bukása, siettette Károly régen óhajtott tervét, a császári koronázást. Irén császárnő a pápát is meg akarta bukztatni s a 799. évben Rómában kitört zavargások szintén az ő támogatására számítottak. III. Leó pápát a szentmárknapi körmeneten megtámadták, sebeket ejtettek rajta s hörtönbe csukták, honnan csak nagy nehezen szabadulhatott meg.

A pápa a lázadókat csak úgy vádolhatta felségsértéssel, ha elismeri a bizánci császárt, ki ügyét a magáévá teszi. De mivel a lázadás bizánci izgatásra tört ki, a pápa nem fordulhatott a császárhoz vagy törvényes helyetteséhez, Róma város praefectusához. Jogos ítéletet csak úgy kaphat tekintélye sérelme nélkül, ha valamely új császár mint fölségsértőt bünteti a császár főemberei elleni összeesküvéket. Leó pápa titkon sürgetté Nagy Károlynak császárrá kikiáltását, hogy legyen valaki Rómában, akinek politikai jogosultságát az egész város elismeri. A pápa hívására Károly először 799 novemberében járt Rómában, hol a nép ünnepélyesen fogadta. Egy év múlva pedig, december elsején a főpapok és főnemeselek gyülekezete elé vitte a pápa ügyét. A pápa december 23-án megesküdött, hogy nem követte el a neki tulajdonított gonoszságokat, mire a gyülekezet felmentette a vád alól. Ugyanazon a napon megjelentek a jeruzsálemi patriarcha követei, s átadták Károlynak a Kalvária-hegy és Jeruzsálem kulcsait.* Krónikánk 15. számú miniatureje a jeruzsálemi patriarcha követeinek megjelenését ábrázolja Károly előtt; de az itt jelzett követség egy más, mondai színézetű küldöttség lehetett, melynek kérésére Károly hadait Jeruzsálembe vezette (Cr. d. Ch. 7. min.)

Az egybegyűlt papság kijelenté a pápa nevében, hogy Irén császárnő uralkodásának megszűntével a császári név elenyészvén, új császárt kell választani, ez pedig nem lehet más, mint a kereszténység leghatalmasabb uralkodója. Karácsony első napján mise közben a pápa az ünnepélyesen ájtatoskodó király fejére tette a császári koronát s hódolattal hajolt meg előtte. (Cr. d. Ch. 9. sz.

* L. Márki: Az ó és középkor története.

min.) A nyugati császárság megújítása Bizánc felsőségének Rómában gyakorolt utolsó maradványait is eltörölte.

X.

Károly uralkodásának új és fényes korszaka kezdődött. Ha Károly nagy volt mint hadvezér, még nagyobb lett mint törvényhozója és szervezője a birodalomnak. Birodalma egyházi alapokon nyugodott; az ő állameszméje Istennek földi országa, mely fölé Isten a császárt mint a maga helyettesét állítja, hogy népeit isteni parancs szerint kormányozza. Haladéktalanul összegyűjtette az egyházi és világi törvényeket, de közülök kivette azokat, melyek Isten parancsaival ellenkeztek. Egyházi törvényei közül legszigorúbbak a szászokra vonatkoztak. *Einhart* évkönyvei felsorolják ezeknek egy részét s kitűnik, hogy csak a legnagyobb szigorúsággal volt képes fékentartani ezt a függetlenségéhez kitartóan ragaszkodó nemzetet.

Alkotmánya szerint a birodalom egy, közigazgatása is egységes. Grófságokra volt felosztva, melyeknek élén a grófok állottak, akik a községek bíráival havonként gyűlést tartottak. A birodalom határára a határgrófok ügyeltek a katonai fegyelemre, s mivel mindig tarthatnak az esetleges támadásoktól, nagyobb hatáskörük volt, mint a grófoknak. A grófokra és határgrófokra a királyi biztosok ügyeltek fel, akik közül kettő minden negyedévben bejárta a grófságokat. A legfőbb törvényhozó egyházi és világi ügyekben egyaránt a király. A minden tavasszal összeülő birodalmi gyűlés meghallgatta a császárnak törvény alakjában kiadott rendeleteit, kapitulárait. Az államtanácsot csak vélemény- és tanácsadás joga illette meg.

A császár a legfőbb birtokos, a legfőbb hadvezér. Személyes tulajdonságaitól látszottak függni még a műveltség feltételei és fokozatai is. Népeit egyesítette közműveltségben is, hűséges munkásainak és segítőtársainak, a szerzetesrendeknek buzgó támogatásával. Különösen nagy gondot fordított a templomokra és szerzetes rendekre. Törvénybe foglalta, hogy a környék lakosainak minden templom felszereléséhez hozzá kell járulniok. Ő maga nagyon bőkezűen gondoskodott a templomokról, melyeket ő épített. A hagyomány szerint annyit épített, ahány betűje van az ábécének és minden templomot egy arany betűvel jelölt meg.

Utakat, hidakat építtetett, folyókat szabályoztatott. Talán Károlyt császár ezen munkásságát akarja szemléltetni festőnk, midőn a 104. számú miniature-on azt a jelenetet ábrázolja, amint Károly megbízza *Sebillet* egy apátság építésével. Úgy látszik, hogy ezt utolsó intézkedései közé kell számítanunk azok között, melyeket krónikásunk följegyzett, mert az utána következő 105. és egyúttal utolsó miniature Károly császárt a halálos ágyán ábrázolja.

XI.

Nagy Károly 814 januárius 28-án 72 éves korában halt meg, uralkodásának 47., császárságának 14. évében. Aachenben temették el a szent istenanya templomába, melyet ő maga épített. Tetemét behalzsamozták és aranyos trónra ültetve helyezték a kriptába. Aranyos karddal volt felövezve; térdén kezeiben aranyos evangeliumot tartott. Vállait a trónhoz támasztották, daliásan felemelt fejére arany láncsal diadémot erősítettek, melybe a szent keresztnek egy darabja volt belefoglalva. Sírját megtöltötték illat- és fűszerekkel, balzsammal, mosusszal és sok arany kincsel. Arcát a diadém alatt verítéktörölővel fedték le. Az arany jogart és pajzsot, melyet Leó pápa megszentelt, lábaihoz állították. Ezután a sírt bezárták és lepecsételték.

Gyászolta őt az egész földkerekség — írja *Ademár* a lorchii annalesekben — de leginkább a keresztények. A püspökök megkenték szent olajjal, ellátták az utolsó szent vacsorával és midőn mindenről gondoskodtak, eltemették őt az Úrnak 814. esztendejében.

A „Cronique et conquestes de Charlemaine“ Károly uralkodásától kezdve egész Nagy Károly császár haláláig elmondja hódításainak történetét. Miniaturejeink festőjének sok szép téma állott rendelkezésére. A németek „Karl der Grosse“-ja és a franciák Charlemaine-je egyformán nemzeti büszkesége mindegyiknek. Minden reá vonatkozó történetet, hagyományt német és francia egyforma szeretettel őrizett meg és elevenített fel. Itt csak azok a mondák öltönek alakot előttünk, melyek Nagy Károly harcaival vannak kapcsolatban; de hány el még a nép ajakán, melyeket a krónikáíró itt nem használ fel. A mondák Nagy Károly származásáról, Károly

leányairól, a császár álmolátásáról, midőn a titokzatos kardon megírva látja három bűvös szóval birodalma sorsát, megannyi féltve őrzött kincse a német és francia irodalomnak s történelemnek egyaránt.

Nagy Károly császár harcai, melyeket mint I-ten különös választottja viselt a kereszténység érdekében, még a birodalmához legtávolabb eső országokban is, csak addig egyesítették alattvalóit egy államban, amíg ő élt és uralkodott. Egy század sem telt el s már csak a krónikaírók beszéltek a diadalmas Nagy Károly világbirodalmáról s a császárról, „aki méltó volt, hogy a koronát viselje azok között, akik előtte és utána uralkodtak a földön.”

A CRONIQUE ET CONQUESTES MINIATUREJEI SORREND SZERINT.*

1. Egy város kapuja és belseje. A szerző felajánlja művét Fülöpnek.
2. Károlynak és anyjának, Berthának találkozása.
3. A pápa követsége Károlynál.
4. Desier menekülése és D' Huvaut fölnégyelése.
5. Sigemort király elfogása Brunebier ostrománál.
6. A szászok ellen intézett támadás Harrebourg váránál.
7. Helsis és Sigemort veresége Sigebourgnál.
8. A szászok megkeresztelése.
9. Károly császárrá koronázása.
10. Jomansicle ostroma és elfoglalása. A bálványt tűzbe lökik, a császár imádkozik.
11. Károly követi a magyar király előtt; Clermont gróf meggyilkolása.
12. Harc a magyarok és franciák között.
13. Bude város ostroma.
14. Az angyal közbelépése a csatamezőn, midőn Károly és Doon küzdöttek.
15. A jeruzsálemi patriarcha és a konstantinápolyi császár követsége Károlynál.
16. Károly és Konstantinosz seregeinek küzdelme a babylóni Soudámnál.
17. Harc Jeruzsálem falainál.
18. Az ereklve átadása Károlynak, Konstantinápolyból való elutazása előtt.
19. Dániai Geoffroy kiszolgáltatja fiát, Ogiert, Károlynak.
20. Károly küldötte Geoffroy előtt.
21. Csata a pogányok és keresztények között Róma mellett.
22. Ogier megérkezése Károly segítségére.
23. Carahau kihívása Ogierhez.
24. Párbaj Carahau és Ogier, Károly és Sadoime között.

* Ezek közül a 6-ik és a 76-ik szám alatt levő miniatureök fényképmásolatát közlöm a Vromant és Tarsa bruxellesi kiadó cég szíveségéből.

25. Ogier a szaracénok foglya, Charlot visszatér Nagy Károly seregéhez.

26. Brunamont megérkezése Corsublehez az utóbbinak leányával. Brunamont harca Geoffroyval Angersnél.

27. Ogier győzelme Brunamont felett.

28. A keresztények Rómát elfoglalják a szaracénoktól.

29. Gyűlés viennei Gerardnál, kit felesége felbujt.

30. Neimet Károly Agoulanthoz küldi és ott megvív egy pogány királylyal.

31. Keresztények győzelme a pogányokon.

32. Gerard elfoglalja Happe tornyát.

33. Pogány királyok érkeznek Heaumont segítségére.

34. Két ellenséges had véletlen találkozása.

35. A keresztények győzelme.

36. Ujabb véletlen találkozás. Jobbról a pápa, amint a keresztet átadja Turpinnek.

37. Roland a harc közepén.

38. Károly küldöttei Gerard de Vienne előtt.

39. Olivier, Daudet és Roland találkozása Viennenél. Roland és Daimerei Beauland viadala.

40. Roland újabb csatája.

41. Olivier átdöfi Quintaint.

42. Roland és Olivier párbaja.

43. Égi szózat parancsolja a két hős kibékülését.

44. A pápa követsége Károlynál Vienneben.

45. Találkozás Corsant és Olivier között.

46. Fierabras kihívja Károlyt.

47. Párbaj Olivier és Fierabras között.

48. Oliviert társaival Fierabras apjához vezetik.

49. A foglyokat Floripais kiszabadítja.

50. Balan követeinek csatája Károly követeivel.

51. Aigremont kastély elfoglalása.

52. Bourigognei Guion menekül az akasztófa elől.

53. A mantriblei hid elfoglalása.

54. Az aigremonti kastély megtámadása.

55. Aigremont vár tornyának ostroma.

56. A keresztények és Bruhaut csapatjának összezsapása.

57. A négy Aymon fiú.

58. Montesson kastély védelmére való készülés.

59. Károly megfosztja Maugis és országnagyjait kardjuktól, mialatt alszanak Montauban ostrománál.

60. Maugis elmegy Montaubanba és a császárt meghívóli.

61. Károly készülődése Tremoigne ostromára.

62. Roland megvédi az alvó császárt Ganelon ellen.

63. Renaut küldöttei a császárnál.
64. Renaut és családja meghódol Károlynak.
65. Szent Jakab megjelenik Károlynak s az utóbbi találkozása Isor püspökkel.
66. Roland és Daude eljegyzése, a bárók utazása L' Espagneért.
67. A császár serege megoszlik, hogy melyik rész haladjon a Gironde folyónál, szembe Bordeauxval.
68. Fourre király halála Oliver útése következtében.
69. Pampelona ostroma.
70. Pampelona megrohanása.
71. Pampelona újabb ostroma.
72. Roland legyőzi Fernagud óriást.
73. Készület haza Franciaországba. A császár találkozása Rolanddal és Ganelonnal.
74. Összeesküvés Ganelon és Marsile között.
75. A szaracénok csapata Roncevalles mellett.
76. A roncevallesi csata.
77. Roland megfújja kürtjét a roncevallesi csatában.
78. Roland leüti a szaracénokat a Durandallal.
79. Roland halála.
80. Baudoin elviszi a császárnak Roland kürtjét és kardját.
81. Károly utazása a saragossai ütközet után.
82. Saragossa ostroma és Marsile halála.
83. Ganelon letartóztatása.
84. Gerard de Vienne és a szép Daude megérkezése a császár elé.
85. Narbonne ostroma.
86. Ganelon büntetése és halála.
87. A frank királyok leszármazása Pharamondtól Károlyig.
88. Guitelin király feleségének ígérete, készülődés a csatára Károly ellen.
89. A pápa és a császár ünnepélyes számadása. Találkozás Herupoissal.
90. Ardenneti Thierry és neje fiukat a császárnak adják. A bárók megérkezése.
91. Guitelin újra találkozik Károlyal, amíg ez sakkozik.
92. Baudoin lesújtja D'Alesnes Adámot és átkel a folyón Seville szemeláttára.
93. Károly ebédje a sátorban; a két lovag hirt visz Herupoisról.
94. Károly átkel a folyón és egyedül harcol a pogány királlyal.
95. Hidépítés.
96. A francia és a szaracén sereg találkozása.
97. A franciák és a szaracénok háborúja. Károly megöli Guítelint.
98. Károly búcsúja Sebilletől és a tremoiquei néptől.
99. Guitelin fia elhelyezi a francia ostromlókat Tremoigne várában.

100. Hare Guitelin fia ellen; Baudoin megöleli Károlyt.
101. A csata folytatása. Fieramort és Baudoin király harcra.
102. Károly csatája Dallios király ellen.
103. A császár visszatérése Tremoineba.
104. Károly megbízza Sebillet az apátság építésével.
105. Károly császár halála.

SEGÉDMUNKÁK.

Kaiser Karl's Leben. (Übersetzt von Otto Abel).

Aus den Briefen der Päpste. (Die Geschichtschreiber der deutschen Vorzeit 15—17.)

Einhard's Jahrbücher. (Nach der Ausgabe der Monumenta Germaniae, übersetzt von Otto Abel.

Dr. Márki Sándor: A középkor tört. (Műv. könyvt.)

Ribáry F.: Világtörténet, IV.

Szász Károly: A világirodalom nagy eposzai.

B-15578